

A városi kertek szerepe a történelemben

The Role of Urban Gardens in History

The mass emergence of urban gardening can be linked to the social movements of the nineteenth century. Workers' gardens and small urban gardens were expected to strengthen families and reduce the alienation caused by urban life. Urban gardens, which were created partly through free occupation of land as a result of poverty, crises or wars, are a marked departure from these planned, top-down movements. Given all these historical antecedents, it would seem that the purpose and social background of the community allotments that have proliferated since 1970, mainly on the Western model, are based on a very different foundation. They are, in fact, modern urban spaces of community culture. The productive function is almost completely absent, the size of the gardens is symbolic, and the families active in gardening typically belong to the middle-class and lead an urban lifestyle. In this study, by presenting examples I examine the social-historical patterns of urban small gardens as possible intellectual antecedents of today's small community gardens.

A közösségi kertek céljaik és funkciójuk tekintetében nagy változatosságot mutatnak, csakúgy, mint a kerthez való hozzáférés, a közösen művelt terület nagysága, módja tekintetében. A kerteknek jelentős szerepük van az oktatásban, láthatjuk ezt például az iskolakertekben, melyek szintén közösségi kertek, továbbá arra is találunk számos példát, hogy a városi közösségi kertek együttműködnek az iskolákkal.¹ A kertek gondozásának pozitív pszichés hatásai vannak, ezért gyakran használják mentális betegségek (pl. depresszió) hatékony gyógyítására.² Nagyon fontos szerepük van a rehabilitációban és a fizikoterápiában is.³ Termelési funkciójuk sem elhanyagolható, hiszen már 5-7 négyzetméteres parcellában is hatékonyan termesztethők bizonyos növények, melyek jellemzően a drágább fajtákhoz tartoznak, például paradicsom, paprika, padlizsán, tökfélék, eper, fűszernövények, salátafélék stb.⁴ Működnek úgynevezett szociális kertek, melyek amellett, hogy az

¹ Megyeriné Runyó 2019; Rosta 2013.

² Dúll-Dósa 2005; Megyeriné Runyó 2019: 175.

³ Meneghello et al. 2014.

⁴ Rosol 2008; Rosta 2013.

adott közösség zöldségigényét részben kielégítik, a reintegrációt is segítik, például a Budapest Bike Maffia hajléktalanszállókon működtetett veteményeskertjei.⁵ A szociális kertek közé tartozik a miskolci Szorgoskert Oktatási, Nevelési és Szociális Nonprofit Kft. foglalkozási rehabilitációs céllal létrehozott kertje is, ahol megváltozott munkaképességű embereket foglalkoztatnak.⁶

Tanulmányomban mindezen változatos formákon belül, itt és most városi közösségi kertekként elsősorban a városok belső beépített részein, kifejezetten a fogyasztói szempontból „hobbikertként”⁷ definiált kerteket értem. A városi közösségi kertek olyan földterületek, amelyeket egy közösség tagjai együtt használnak és gondoznak, akár kisebb, saját parcellákra, területekre felosztva, akár egy nagyobb közös részt kialakítva. Vannak köztük magántulajdonban lévő, házak között meghúzódó kertek, lebontott épületek foghíjaiban kialakított kertek, létrejöhetnek kórházak, iskolák udvarán.⁸ Életteli zöldfelületek a város szövetében, amelyek változatos funkciót látnak el, lehetőséget teremtve a városi életmódból adódó feszültségek ellensúlyozására, a pillanatnyi kiszakadásra a város rohanó forgatagából. Égisze alatt megtalálható ugyanakkor minden olyan más érték is, amely a zöld gondolkodásmóddal, a természetvédelemmel áll összefüggésben.⁹ Fiatal képződmények, melyek különböző korú és háttérű embereket szerveznek közösségbe, akik a közös kertészkedés során elsajátított szemléletet az élet más területein is gyakorolják. Céljuk a közösségek alakítása, a közösségépítés, az integráció.¹⁰

Tanulmányomban azt kívánom bemutatni, hogy e valójában fiatal kertmozgalom számára az amerikai szakirodalom¹¹ miként hozta létre sajátos, a 19. századra visszanyúló történeti narratíváját. Ebben a narratívában a városi kertészkedésnek a különféle, a primér megélhetést és keresetkiegészítést szolgáló formáit a hobbi-közösségi kertészkedés előzményeiként mutatja be. Azt állítom, hogy ez a fajta múltkonstrukció sokkal inkább szól a városi közösségi kertek identitáskereséséről, semmint tényleges múltjukról.

Írásomban Laura Lawson, a Rutgers New Jersey Állami Egyetem *tájépítész professzora* által megalkotott korszakolás mentén mutatom be ezt a folyamatot.

⁵ Nyers 2024.

⁶ Szorgoskert: <https://szorgoskert.hu/rolunk> – utolsó letöltés: 2025. január 11.

⁷ Ponizy et al. 2021.

⁸ Guitar 2011.

⁹ Crow 2010; Guitar 2011; Kirby 2008.

¹⁰ Rosol 2018.

¹¹ Lawson 2005; Bassett 1979: 200; Birky 2009.

Lawson tanulmánya a városi, közösségi kertészeti mozgalmak egyik legátfogóbb, sokat idézett áttekintése. Lawson korszakolása mentén vizsgálja a közösségi kertek történetét Bende Csaba „A magyarországi közösségi kertek társadalomföldrajzi vizsgálata” című doktori értekezésében.¹² Rosta Gábor a „Közösségi Kertek”¹³ című könyvében szintén Lawson korszakolása mentén haladva ismerteti a közösségikert-mozgalmakat. Lawson művére hivatkozik Farkas Katalin is, a „Környezeti kérdések – közösségi válaszok”¹⁴ című humán környezettudományi olvasókönyvében. Simon Bell és társai „Urban Allotment Gardens in Europe”¹⁵ című COST (European Cooperation in Science and Technology) -projekt keretében készült tanulmánykötetükben idézik Lawson írását.

Lawson kutatásai kiterjednek a történelmi és kortárs városi mezőgazdaságra egyaránt. Lawson maga is egyenlőséget tesz mindenféle kertészkedés közé, de a hobbi kertészkedés alapvetően más, mint sok, a történelem folyamán felhozott példa. *A City Bountiful: A Century of Community Gardening in America* című áttekintő kötetében a közösségi kertek történelmi fejlődését három korszakra osztja: a korai közösségi, a háborús és a modern közösségi kertek korszakára.¹⁶ A közösségi kertek fejlődésének korszakolása során elsősorban a kertek létrehozásának idejét és célját veszi figyelembe, de kitér a kertek létrehozók szociális helyzetére is. Korszakainak megalkotásakor elsősorban az Amerikai Egyesült Államok közösségi kertjeire fókuszált. Ugyanakkor más kutatókhoz hasonlóan ő is utal arra, hogy az amerikai közösségikert-mozgalom gyökerei a 19. századi európai, főként egyesült királyságbeli városi kertészkedési mozgalmakat követve jöttek létre. Az Egyesült Államok korai kiskertjei tehát szorosan kapcsolódtak az Európában ekkor már nagy számban létező kiskertekhez, melyek ekkor még leginkább a magyar szakirodalomban zártkertekként ismert kertekhez hasonlítottak, tehát elsősorban a városi háztartások saját fogyasztású zöldség- és gyümölcsigényeit szolgálták.

Lawson városikiskert-története alapvetően fontos munka, ugyanakkor felmerülhet a kérdés, vajon a mai kiskertek funkcionális értelemben valóban elődként tekinthetnek-e a száz vagy akár százötven évvel ezelőtti, egészen más céllal létrehozott kertekre. Úgy vélem, hogy itt sokkal inkább egy olyan identitáskonstrukcióról van szó, amely arra szolgál, hogy egy relatív friss, urbánus, sok tekintetben ellenkultúráként létrejövő mozgalomnak történeti patinát adjon. Írásomban ezért arra kívánok rámutatni, hogy a 19–20. század klasszikus kiskertmozgalmai egészen

¹² Bende 2021.

¹³ Rosta 2013: 11–18.

¹⁴ Farkas 2023: 318–319.

¹⁵ Bell et al. 2016: 27.

¹⁶ Lawson 2004: 151–176; Lawson 2005.

más értékek mentén szerveződtek, mint a mai kiskertek. Fókuszukban a városi szegénység, illetve a faluról a városba költözött népesség állt. Ezzel szemben az 1970-es évek után létrejött kiskerteket jellemzően a városi középosztály használja.¹⁷ Vannak azonban közös pontok is, így például a kerteknek tulajdonított közösségformáló erő. Ugyanakkor Lawson történeti vázlata annyiban fontos lehet a mai kiskertek vizsgálata esetében is, hogy rámutat, számos célkitűzés (pl. nevelés, közösségépítés) már a korábbi, kifejezetten a szociálisan nehéz helyzetben lévők számára létesített kertek esetében is megfogalmazódott.

A korai közösségi kertek korszaka: kezdetektől az első világháborúig

A mai közösségi kertek történeti előzményei Lawson szerint a 19. századi szociális mozgalmakhoz köthetők.¹⁸ Ekkoriban a városba áramló tömegek kiszolgáltatottsága, értékvélsága okán jöttek létre a kertmozgalmak is.¹⁹ A nagyobb iparvállalatok egy része paternalista módon viszonyult alkalmazottaihoz. Ennek részeként a munkások számára kisebb földterületeket osztottak ki.²⁰ Az alacsony bérek kompenzációjaként így „szegénykertek” jöttek létre a városok körül. A városi kiskertek megjelenése nagyjából egy időben, az 1800-as évek végén történt Angliában, Németországban és Franciaországban, majd elterjedtek egész Európában és Észak-Amerikában.²¹ Az első szál tehát, amely mentén a kertmozgalmakat értelmezhetjük, sajátosan szociális.

A megélhetési nehézségekkel küzdő ipari munkások számára – mintegy alacsony bérük kompenzációjaként – elsőként az Egyesült Királyságban biztosítottak kerteket olyan formában, hogy a városok szélén található kis parcellákhoz jelképes bérleti díj fejében (*allotment*) juthattak hozzá. Ez a modell mintaként szolgált többek között Németország, Franciaország, valamint az évekkel később lépő országok, köztük Magyarország számára is.²² A századfordulóra már közel 500 ezer angol munkás rendelkezett saját kerttel,²³ továbbá egyre több gyártulajdonos döntött úgy, hogy az általa működtetett jóléti intézmények körét munkáskertekkel

¹⁷ Bende 2021; Aptekar 2015; Eizenberg 2013; Reynolds 2014.

¹⁸ Appel et al. 2011.

¹⁹ Simonik 2022: 76–95.

²⁰ Simonik 2022: 76–95.

²¹ Bende 2022; Bell et al. 2016: 406; Groening 2005: 22–56.

²² Verner 1910: 177–178.

²³ Virág 1979: 123–128.

is kibővíti. Angliában már korán felismerték azt, hogy az újonnan kerthez jutott munkások nem egyformán rendelkeztek kertészeti tudással. Sokan közülük kertészeti alapismeretek hiányában nehezen boldogultak a háztáji gazdálkodással. Ezért is tekinthető úttörőnek 1846-ban John Rooper southamptoni tanfelügyelő azon gondolata, hogy a munkáskertek megkedveltetését már iskoláskorban célszerű elkezdeni.²⁴ A viktoriánus Angliában a rászorulóknak részére kiosztott haszonkerteket funkcionálisnak, de kevésbé tetszetősnek tartották, olyanak, amelyek inkább a szegényebb vidékek látványához tartoznak. Ezért igyekeztek azokat elrejteni a helyi lakosok elől, így nem volt helyük a városi „munkakörnyezetben”.²⁵ Az országszerte létrehozott veteményeskertek többsége még a kertalapítási mozgalom csúcspontján, a 20. század elején is elsősorban a város széli területeken kapott helyet, ennek oka abban is állhatott, hogy csak a város széli területeken voltak szabad földterületek a kertek kialakítására.²⁶

A gyorsan növekvő és egyre zsúfoltabb városokban a köztisztaság ügye a 19. század elejére hovatovább közbiztonsági kérdéssé vált. A kor mikrobiológiai felfedezéseinek köszönhetően egyre szélesebb körben tudatosították, hogy a környezet higiéniai viszonyai és a népesség egészségi állapota között szoros összefüggés van.²⁷ Hogy változtatni tudjanak az európai ipari nagyvárosok munkásnegyedeinek rossz életkörülményein, az urbanisztikai gondolkodás szükség-szerűen a társadalmi és politikai kérdések felé orientálódott. Nyugat-Európában ez volt a „szociálutópiák” időszaka. Legjellegzetesebb képviselői Robert Owen, Charles Fourier és William Morris paternalista nagyiparosok voltak. Owen és Fourier utópiáinak közös vonása, hogy a várost mint megoldást elutasították, és annak valós problémáival nem is foglalkoztak. Owen falvak létrehozásában látta a megoldást, Charles Fourier ideális települése, a „falanszter”, egy hatalmas barokk palotára emlékeztetett, maximum 1500 lakóval. Az Amerikában megjelent „antiurbánus” modellek ismert képviselői, Frederick Law Olmsted és Frank Lloyd Wright a városból való kivonulásban vagy legalábbis a város peremére történő költözésben, a rurális világba való visszatérésben látták a megoldást.²⁸ Svájci várostervezők az 1886-os genfi országos kiállításon egy tradicionális hegyi falut mutattak be „village suisse” néven, amely szintén a városellenes utópiák elemének tekinthető.²⁹

²⁴ Lakatos 1909.

²⁵ Crouch, 2000: 151–160.

²⁶ Burchardt, 2002: 300; Birky 2009.

²⁷ Fónagy 2016.

²⁸ Meggyesi 2005.

²⁹ Baubérot–Bourillon 2009.

A munkáslakótelepek koncepcióját továbbgondoló kertváros-elképzelés képviselői, mint Ebenezer Howard és Raymond Unwin, az urbánus és rurális értékek egyensúlya érdekében a várost gyógyító szándékkal strukturálták.³⁰

1898-ban született meg Ebenezer Howard kertvárosötlete, aki a kertet már nem a szegénység velejárójaként, hanem egy egészségesebb urbanitás részeként értelmezte. Ellentétben a szegénykertekkel, a Howard nyomán kibontakozó kertvárosmodell már több szempontból is megelőlegezi a mai közösségi kiskertek ideológiai világát. Howard modellje egyszerre térbeli és társadalmi utópia, ahol a kertek köztes terek a város és a természet között. Szerinte a kertváros azért előnyös, mert a lakók egyszerre élvezhetik a városközpont közelségéből és a falusias lakókörnyezet jellegéből adódó előnyöket.³¹ Az első általa megálmodott kertváros az 1903-ban alapított Letchworth Garden City volt London közelében. Miután elkészült, egyre több lakost vonzott. Sikeréhez az urbanisztikai koncepció mellett az alacsony adók és bérleti díjak is hozzájárultak. Népszerűségének köszönhetően Letchworthben megdrágultak a lakások, így az egyszerű munkások számára megfizethetetlenekké váltak, és egyre inkább a képzett középosztálybeli munkavállalók népesítették be a területet. A kertváros célja a munkások megsegítése volt, de a kert presztízs, különösen a városban, ahol magasak a telekárak – tehát a hivatalnokréteg „villaigényét” elégítette ki. Ennek ellenére a kertvárosi mozgalom mint szociális urbanizációs program gyorsan elterjedt világszerte.³²

A német nyelvterületeken a kertmozgalom újabb elemekkel bővült. Itt formálódott meg először az a gondolat, hogy a kiskert egyben a nevelés színtere is, illetve itt jelent meg az egyesület mint a közösségformálás szervezete. Ezek az elemek – ha más kontextusban is, de – a mai közösségi kertekben is visszaköszönnek. A városi kiskert gondolatának felkarolása Daniel Gottlieb Moritz Schreber gyermekorvos személyéhez kötődik. Schreber kiemelt figyelmet fordított az urbanizáció negatív következményeinek vizsgálatára, a gyerekek és fiatalok egészségügyi problémáit a mozgáshiánynak tulajdonította. A keveset mozgó, rosszul táplálkozó városi fiatalság egészséges, erkölcsös életmódra nevelése érdekében játszótereket tervezett és szorgalmazta azok megvalósítását.³³ A róla elnevezett kiskerteket a halála után, 1864-ben a tiszteletére megalakult Schreber Egyesület hozta létre, egykori kollégája, Ernst Innocenz Hauschild vezetésével.³⁴

³⁰ Meggyesi 2005; Fácányi 2017.

³¹ Howard 2007: 170.

³² Geertse 2008.

³³ Appel et al. 2011.

³⁴ Gröning 1974: 22–53.

Az egyesület célja elsősorban a Schreber által is kezdeményezett játszóparkok létesítése volt, melyek mellett kiskerteket is kialakítottak a gyermekek oktatása érdekében. A szülők azonban fokozatosan átvették a „Schrebergarten” elnevezésű kertek gondozását, ezáltal friss zöldséghez, gyümölcsökhöz jutottak a családok.³⁵ A kertek ötlete gyorsan elterjedt, és egyre több városban – például Kielben, Berlinben és Bécsben – hoztak létre hasonló kiskerteket, de itt elsősorban a szegénység legyőzésében, az egészséges városi környezet kialakításában játszott szerepük volt meghatározó.³⁶

Németországban a kertmozgalom erősen kötődött a hagyományos, elsősorban a családi értékek fenntartásához. A mai közösségi kertek esetében is kimondott cél, hogy helyszíniül szolgáljanak a családok közös szabadidős tevékenységeihez. A „családi kert” egyik történeti előzménye a berlini modell, amelynek kidolgozásában és működtetésében a Vöröskereszt is aktívan részt vett. Célja a munkások egészségügyi állapotának javításán túl (pl. tüdőbetegek esetén) a család megerősítése volt. 1911-ben már több mint 30 ezer munkáskert volt Németországban. Úgy vélték, hogy az urbánus környezet negatív hatásait a faluról hozott értékek tudják ellensúlyozni. Ahhoz pedig, hogy ezek az értékek fennmaradjanak, a földművelés közös élménye is szükséges.³⁷

Az eddigiekből láthatjuk, hogy a 19–20. század fordulóján adott volt egy falusi létfenntartási forma. Ezt a tudást, mármint a kertművelést, az emberek magukkal vitték a városba, ám ott helyhiány miatt nem tudták azt használni. A spontán bevetett területek nemcsak tulajdonjogi problémákat okoztak, de valójában a polgári rétegek egyáltalán nem tartották esztétikusnak, hogy a városok peremén falusias állapotokkal találkoznak. Hamarosan azonban változott a helyzet. A gyárak, szociális szervezetek és egyéb civil szervezetek az 1860-as évek végére felismerték a lehetőséget, és tudatosan, nevelési és megélhetési céllal már maguk is ösztönözték a kertek létesítését. Azt is mondhatnánk, hogy időben ismerték fel a potenciált, amely a vidékről jött lakosság tudásában rejtett. Howard és Schreber elgondolásai jelentették a két kiindulópontot: Howard komplett urbanizációs mintát kínált, megbontotta a városszövetet, kertvárosokká alakítva őket, Schreber megtartotta a város szerkezetét (illetve nem foglalkozott vele), és arra törekedett, hogy a lakásokban élőknek legyen valahol a közelben egy kis kertje. Az eredeti elgondolás, miszerint a kert a szegénység felszámolásának eszköze, idővel egyre inkább háttérbe szorult, és a kertvárosi kertek fokozatosan dísz- és hobbikertek lettek.³⁸

³⁵ Gröning 1974: 22–53; Wollkopf 2000: 44–45.

³⁶ Simonik 2022: 76–95; Stein 1998.

³⁷ Appel et al. 2011.

³⁸ Appel et al. 2011; Stein 1998.

Lawson az európai előzmények után könyvében főként az amerikai történeteket tárgyalja. Miként a szakirodalom nagy része is, a 19–20. századi kertmozgalmakat nem csupán a közösségi kertek elődjének tekinti, hanem *per definitionem* annak egy korai formájaként érti.³⁹ Az Egyesült Államok első közösségi kertjeit Detroitban hozták létre válaszul az 1893-ban kezdődő gazdasági recesszióra, amely a város számos ipari munkását, különösen a bevándorlókat munkanélkülivé tette. A válság társadalmi hatásait a városi tulajdonú üres telkek kertté alakításával próbálták enyhíteni. A Hazen Pingree polgármester után „Pingree’s Potato Patches” (Pingree burgonyakertjei) néven ismert program a munkanélküli munkásoknak a földterület mellett vetőmagokat, szerszámokat, valamint a kertek műveléséről szóló nyomtatott utasításokat biztosított, három nyelven. A program annyira sikeres volt, hogy más városok is hasonló terveket dolgoztak ki. A Detroit üres telkeit hasznosító kertészeti programban való részvétel intenzitása, mint a legtöbb helyen, 1900-ra csökkent, amint a gazdasági teljesítmény javulni kezdett.⁴⁰ A korábban létrehozott kerteket egyre inkább a gyermekek oktatására kezdték használni, különösen a bevándorlók és az alacsonyabb jövedelmű lakosok gyermekeit megcélózva.⁴¹

Az Egyesült Államokban a veteményes kiskertekről hasonlóan gondolkodtak, mint a 19. századi Angliában. A kertészkedési mozgalmakat a válságok alatt szükségesnek tekintették, de a válságok elmúltával már nem tartották az egészségesen működő városi kultúra részének.⁴² Az sem segítette a kertek pozitív megítélését, hogy a legtöbb városi kiskert a szegénynegyedekben feküdt. A kertek sikereit látva azonban a negatív attitűdök változni kezdtek.⁴³ A kiskertek megítélésének fokozatos javulása figyelhető meg, amely során a kezdetben marginalizált kertészkedés bekerült az oktatásba, nevelésbe: ez volt az első lépés ahhoz, hogy a kert kiszabaduljon a megélhetést, jövedelemkiegészítést szolgáló szűk perspektívából, és más célokat kezdjen el szolgálni.⁴⁴

³⁹ Bassett 1979: 200; Lawson 2009; Lawson 2005; Birky 2009; Bende 2021.

⁴⁰ Lawson 2004: 151–176.

⁴¹ A kertek oktatási célú használata nem volt új, fentebb láthattuk, hogy már Schreber koncepciójában is központi elem volt az edukáció, illetve Európa-szerte számos iskolakert is létesült. Bővebben lásd: Halbritter–Tamáska 2022.

⁴² Birky–Strom 2013: 1193–1216.

⁴³ Lawson 2005; Birky 2009.

⁴⁴ Tamáska 2022.

Visszalépés: a háborús kertek

Az első világháború kitörésével új korszak kezdődött a városi kertek történetében is, ami egészen a második világháború végéig tartott. Ezt a korszakot a háborúk és válságok jellemezték. A szükséghelyzetben a városon belüli kertészkedés megerősödött, a háborús és válságkertek nagy segítséget nyújtottak a lakosok élelmiszer-ellátásában. A helyi élelmiszer-termelés része volt a túlélési technikáknak, valamint elfoglaltságot, közösséget és jó minőségű élelmiszert adott a résztvevőknek.

Az első világháború válságkertjei, a Szabadság kertek (Liberty Gardens)

Az Egyesült Királyság globális birodalomként gyarmatairól importálta élelmiszer-ellátásának jelentős részét, ami békeidőben jól működött, de háború idején, szigetország lévén, ezt ellenségei a folyamatos támadásokkal hatékonyan megakadályozták. Angliában elindították a Szabadság kertek elnevezésű mozgalmat az önellátás feltételeinek megteremtéséért, amely gyorsan elterjedt az összes hadviselő országban. A kiskertek egyszerre háborús kertekké váltak, sőt további területeket (pl. parkokat) vontak be a termelésbe. 1916. augusztus 5-én a háború alatt alakult meg Bécsben az Osztrák–Magyar Monarchia első kertszövetkezete is.

Persze azt is látni kell, hogy ezek a városi kertek önmagukban nem tudták megoldani az élelmiszerhiányt, arra viszont alkalmasak voltak, hogy a hátszországban is fenntartsák a „különleges állapot” érzetét. Kétségtől az Egyesült Államokban bontakozott ki a háborús kertek legjelentősebb mozgalma. A kertek szervezése és működtetése felülről lefelé, top-down módon, országos szinten zajlott, a legjelentősebb szervező maga a szövetségi kormány volt. Ezek célja az Egyesült Államok zöldségigényének fedezése és az európai szövetségesek élelmezése volt. Ennek érdekében hozta létre a szövetségi kormány a Nemzeti Háborús Kertek Bizottságát, melyen keresztül a városi üres telkek, parkok és más közterek kertészkedési célú hasznosítását pénzügyi forrásokkal, tudással és eszközökkel támogatta. A kertészkedést mint állampolgári kötelességet és hazafias cselekedetet mutatták be.

A háborút követően a válság folytatódott, főként a vesztes államokban, így Ausztriában, Németországban a kertek továbbra is jelentős szerepet töltek be a lakosság élelmiszer-ellátásában.

Német nyelvterületen a kertek az egyesületi-szövetkezeti mozgalmakkal együtt változtak.⁴⁵ Bécsben az első világháború után a kiskertmozgalom már a szövetkezeti lakáskérdés megoldásában is részt kívánt venni, de ezt a kezdeményezést a városvezetés elutasította. Az általános nyomorban az utcán rekedt emberek önkényesen földet foglaltak a város határában, ezeken kiskerteket, önellátó gazdaságokat hoztak létre, és idővel kisebb épületeket is emeltek rajtuk. Az illegális viskókából álló telepek lakói a háború után házépítő szövetkezeteket alapítottak. A húszas évek közepén az önszerveződő mozgalmakat a „vörös” Bécs lakáspolitikája ellehetetlenítette, mivel az akkori városvezetés nem a kertvárosokban, hanem a városias tömbházakban látta a jövőt. Ennek ellenére az öngondoskodás értékei idővel beépültek a szociális lakáspolitikába is.⁴⁶ A szociális lakásépítés eredményeként a lakáshiány jelentősen csökkent, azonban az új bérházakba költöző családok nagy része továbbra is gondozta kertjét, ahol korábban lakni kényszerült. A túlélés érdekében önkényesen létrehozott kiskertek átalakultak üdülőkertekké, díszkertekké.⁴⁷

A második világháború Győzelem kertjei (Victory Gardens)

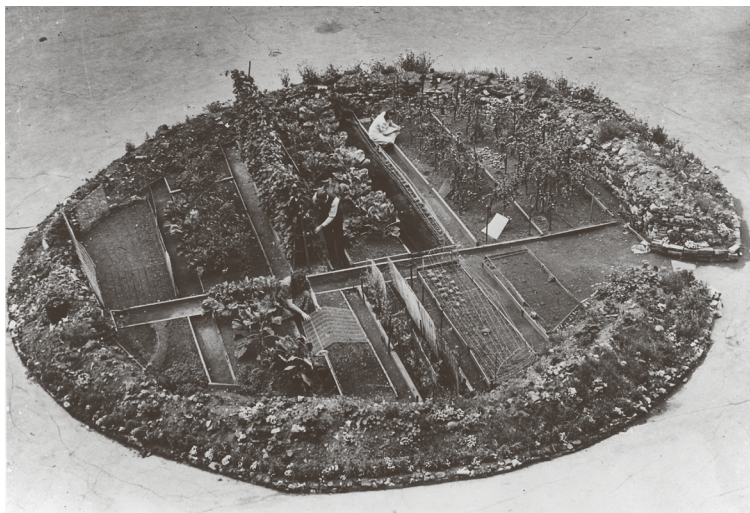
A második világháború megismételte az elsőt. Az ellenséges csapatok ismét elzárták a gyarmatokról érkező élelmiszer útját az Egyesült Királyság felé. Angliában a háború első pillanatától kezdve szigorú jegyrendszert vezettek be, és minden eszközzel segítették az első világháborús kertmozgalom újjáéledését, ezúttal Győzelem kertek néven. Ismét elkezdődött a propagandakertészkedés, minden lehetséges területet megműveltek. Érdekes példája ennek a Westminster-székesegyházat ért bombatámadás során keletkezett kráterben kialakított kert.⁴⁸

⁴⁵ Hunyadi 2012.

⁴⁶ Tamáska–Kocsis 2018: 7–13; Klein 2012: 63–81.

⁴⁷ Gassner 1987: 23.

⁴⁸ Przywara 2016.

1. ábra. A Westminster-katedrális kráterkertje

Forrás: <https://www.amusingplanet.com/2019/11/bomb-crater-garden.html> - utolsó letöltés: 2025. május 1.

2. ábra, Látványos propagandaplakát az Egyesült Királyságból

Forrás: <https://www.dailymail.co.uk/sciencetech/article-6578193/Dig-Victory-Royal-Horticultural-Society-appeals-photos-wartime-vegetable-plots.html> - utolsó letöltés: 2025. május 1.

Mire az Egyesült Államok 1941-ben belépett a második világháborúba, már sok amerikai vett részt abban az alulról szerveződő erőfeszítésben, amely hozzáfogott az első világháború hazafias Szabadság kertjeinek újjáélesztéséhez. A szövetségi kormány eleinte vonakodott támogatni ezeket az erőfeszítéseket, mert a kormánytisztviselők a nagyüzemi mezőgazdaságot hatékonyabbnak tartották. A kertészkedés egészségügyi, rekreációs és morálnövelő hatásaira hivatkozva azonban a kormány a második világháború alatt ismét támogatta a nemzeti kertészeti kampányt.⁴⁹

A háborús kertek látszólag nem tekinthetők a mai modern közösségi kertek előzményeinek, inkább visszalépésként foghatók fel a 19. század akut szociális kérdéseinek megoldására létrehozott kertekhez. Valójában azonban a mai közösségi kertek is egyfajta válságra adott válaszok, csak éppen ez a válság nem annyira szociális jellegű (legalábbis a kert nem erre válaszol), mint inkább strukturális, amely a városok ökológiai értelemben vett fenntarthatóságát, illetve fenntarthatatlanságát érinti.

A modern közösségi kertek korszaka

A második világháborút követően a kertészkedés alacsonyabb intenzitással, de tovább élt az amerikai városokban. A kertgondozás motivációi megváltoztak, az amerikai középosztály szabadidős tevékenységévé vált. Néhány Győzelem kert azonban megmaradt, később ezek képezték az 1970-es évektől újjáéledő közösségikert-mozgalom alapját.

Látni kell, hogy a városi kerteket (nemcsak a háborús kerteket, de minden korábbi kezdeményezést is) jellemzően felülről szervezett módon hozták létre. Fő céljuk az élelmiszer-termelés, a szocializáció, ezzel együtt a szegénység csökkentése volt. Közös vonás bennük a válságra (szociális, háborús) adott válasz. Ha másban nem is feltétlenül, ebben a vonatkozásban a városi kiskertek modern mozgalma hasonlít a történeti mintázatokra.

Az 1970-es évektől fokozatosan megjelenő neoliberális gazdaságpolitika radikálisan ártértelezte az állam szerepét, s az állami vállalatok privatizációját, az állami feladatkörök leépítését eredményezte.⁵⁰ A városok környezeti, közbiztonsági és esztétikai állapota rohamosan hanyatlott. A várostervezők a városok életképességét a leromlott állapotú városrészek szanálásával próbálták volna javítani, de források hiányában e beavatkozások elmaradtak. A helyi lakosok növények

⁴⁹ Birky 2009; Hermann 2015.

⁵⁰ Eizenberg 2013; Müller 2017.

ültetésével igyekeztek szebbé tenni lakóhelyüket.⁵¹ Az első tudatosan szomszédsági közösséget mozgósító városi kertként jegyzett közösségi kert az 1970-es évek elején New Yorkban a „Green Guerillas” városi értelmiségiekből álló aktivista csoport által alapított „Bowery Houston” kert volt, amelyet hamarosan több hasonló követett.⁵² Fő céljuk nem a termelés, hanem a városi környezet minőségének javítása volt. Számukra a „vidéki élet kontra nagyváros” dichotómia értelmét vesztette. Az aktivisták nem elhagyni vagy felszámolni akarták a várost, sokkal inkább „gazdagítani és fejleszteni”.⁵³ 1978-ban a városvezetés létrehozta a máig működő „Operation Green Thumb” nevű programot, amelynek feladata a gerillakertészek underground mozgalma által létrehozott kertek legitimizálása volt. Ez elsősorban szimbolikus bérleti díjért való bérbeadást jelentett. 1979-ben alakult meg a közösségi kertek amerikai ernyőszervezete, az Amerikai Községi Kertészkedési Társaság (American Community Gardening Association).⁵⁴ ACGA ma is működő, alulról építkező nonprofit érdekvédelmi szervezet, amely a közösségi kertészkedésre összpontosít.

Sok kutató azokat a 70-es évek elején létrehozott New York-i közösségi kerteket tekinti egy újfajta kertészkedés kezdetének,⁵⁵ amelyek a 70-es évek végétől már megjelentek az angolszász államokban, Kanadában, Hollandiában és Franciaországban is.⁵⁶ A 90-es évektől kezdve globális viszonylatban növekedésnek indult a kertek száma. Bende Csaba szerint ehhez vélhetően hozzájárult az internethálózat fejlődése, amely lehetővé tette a különböző kontinenseken működő, hasonló ideológiát képviselő csoportok gyors és hatékony kommunikációját. Kelet-Közép-Európa országaiban a 2000-es évek közepén kerültek megszervezésre az első közösségi kertek, számuk azóta is folyamatosan nő.⁵⁷ A közösségi kertek elterjedéséhez és állandó városi elemmé válásához nagyban hozzájárult a fenntarthatóság és az ökológiai szempontok térnyerése a városi tervezési gyakorlatokban, emellett pedig a településfejlesztésben meghatározó gyakorlattá váló komplex, a települések társadalmi, gazdasági, természeti és épített környezeti dimenzióit egyaránt figyelembe vevő rehabilitációs programok elterjedése.⁵⁸

⁵¹ Bende 2021.; Certomá 2016.

⁵² Lásd bővebben: <https://www.greenguerillas.org/history> – utolsó letöltés: 2024. június 1.

⁵³ Müller 2017.

⁵⁴ ACGA weboldala: <https://www.communitygarden.org/about> – utolsó letöltés: 2024. június 1.

⁵⁵ Birky–Strom 2013; Müller 2017.

⁵⁶ Sutter 2009; Revilla 2015; Mousselin–Scheromm 2015.

⁵⁷ Bende 2021.

⁵⁸ Bende 2021.; Rosol 2012.

Összességében megállapítható, hogy a közösségi kertek művelésének az 1970-es években megindult, modern kori motivációi egyrészt a középosztály szabadidős tevékenység iránti igénye, amelyet a háborús kertekben átélt élmények indítottak el, másrészt pedig a természetbe vágyódás igénye voltak. A természeti környezet iránti elköteleződés szembefordulás a neoliberais gazdaságpolitikával.⁵⁹ Az alulról építkező mozgalom leginkább azt mutatja meg, hogy lehet úgy használni a városi területet, hogy az a lakók számára élhetőbb, a természet számára kedvezőbb legyen.

Zárógondolatok

Lawson modellje szerint a közösségi kertek mai modern formái a hetvenes években természetes módon nőttek ki a korábbi, közel másfél százados kertmozgalmakból. Tény, hogy számos elem (oktatás, egészség, válságra adott válasz) fellelhető a hobbi jellegű városi kiskertek létrejöttében, ugyanakkor Lawson modelljében mintha nem kapna kellő hangsúlyt az a tény, hogy ezek a városi kiskertek – ellentétben a történeti mintákkal – sűrű városi szövetben lebontott épületek helyén, parkolókban, lakótelepek közepén találhatók, társadalmi közegük pedig egészen más, mint a korábbiaké, melyek főként a szegényebbekre koncentráltak. Természetesen ma is vannak szociális kertek, de ezek véleményem szerint éppen szociális jellegük okán különülnek el a városi, hobbi jellegű kertészkedéstől.

Az egykori szegénykertek jellemzően szociális problémákra adott válaszként jöttek létre, míg ma a közösségi kert a városi középosztály saját mozgalma, amely manapság fokozatosan állami, önkormányzati támogatást kap. „Az egyik fontos megállapításunk, hogy bár a négy különböző kert Budapest négy különböző jellegű városrészében található, a kertek épített környezete eltérő (lakótelep, illetve régi bérházas lakókörnyezet, belváros vagy külső városrész), a tagok társadalmi helyzete hasonló: a középosztály tagjai alkotják a kertek tagságát.”⁶⁰

A mai közösségi kertek és a szegények megsegítésére létrehozott történeti városi kertek között tehát akkor sem találunk kontinuitást, ha azok ugyanazon a parcellákon működnek. Mindez nem azt jelenti, hogy ne lennének szociális kertek is, mint például a korábban említett, Szorgoskert Oktatási, Nevelési és Szociális Nonprofit Kft. által üzemeltetett kert, amely a Baráthegy Majorság öthektáros területén működik, vagy a gödöllői SZIA Kert,⁶¹ amely 6000 négyzet-

⁵⁹ Eizenberg 2013.

⁶⁰ Csizmady–Megyesi 2024.

⁶¹ Öko Kert: <https://diverzitasalapitvany.hu/oko-kert/> – utolsó letöltés: 2025. január 12.

méteres területtel rendelkezik. Ezek a szociális célú kertek nem a város sűrűjében, hanem attól távolabbi területeken működnek. A kertben tevékenykedő kertészek a megtermelt élelmiszeren kívül rendszeres jövedelemben is részesülnek. Ezekkel ellentétben a városi kiskertekben a parcellák bérleti díjra kapnak lehetőséget arra, hogy megtervezzék, kialakítsák és fenntartsák kiskertjeiket. Ezekben is gyakori a zöldegyes, a bogáscserjék- és a fűszernövény-termesztés, de akár virágok termelése is lehetséges. Azonban fontosabb a tagok számára a kertben kialakult közösséggel együtt töltött idő, a különféle programok, rendezvények, illetve a városi világból és a mindennapokból való kilépés.⁶²

Lawson tipológiáját olvasva az a benyomásunk támadhat, hogy a szerző egy fiatal városi mozgalomnak kívánt történeti patinát adni. Annnyiban jogos ez a törekvés, hogy bár társadalmi értelemben nagy különbségeket látunk, számos, korábban megfigyelhető alapelv a mai közösségi kertekben is megjelenik, mint a közösségi kohézió erősítése, a szomszédság intézményének segítése, a természet pozitív energiáinak a feltételezése. Mint ahogyan az is igaz, hogy bár az európai kiskertmozgalom a munkásosztály szegénységének enyhítése érdekében indult el, de már a 20. század elejétől jelen voltak a kertekben más társadalmi csoportok is.⁶³ A kerteket felülről vezérelt módon hozták létre. Jellemzően konzervatív, erkölcsi értékeket hangsúlyozó társadalmi programot hirdettek, de a folyamatos fejlődésnek köszönhetően egyre inkább a rekreációs jellegük vált elsődlegessé.

A mai kertek leginkább alulról építkező mozgalmak termékei, a természet iránti elkötelezettség kifejezései a modern fogyasztói társadalomban. A termelési funkció az egészségtudatos és etikus élelmiszer-fogyasztás, a saját termés élvezete megélésének szempontjából jelentős.⁶⁴ A kertek mérete néhány négyzetméterre csökkent, a kertészkedésben aktív családok rendszerint a középosztályhoz tartoznak, urbánus életvitelt folytatnak.⁶⁵ A kiskertmozgalmak néhány alapelve azonban történelmi gyökerekkel bír. Az oktatási, népművelési funkció például már a kezdetektől jelen volt, mint ahogyan a családok összetartásának az igénye vagy az egészségmegőrzés is.

A kert válaszütem a válságokra, azonban a szegénység leküzdésére nem alkalmas, csak átmenetileg enyhítheti azt. A kertészkedésen keresztül történő válságkezelés két különböző formája rajzolódik ki, egy konkrét anyagi és erkölcsi elveken alapuló és egy játékosabb, szabadabb forma, amely a közösséget helyezi előtérbe, és részben a nemnövekedés (degrowth) paradigmájához kíván hozzá-

⁶² Rosol 2018; Müller 2012.; Rosta 2013.

⁶³ Bende 2021.

⁶⁴ Müller 2012; Csizmady–Megyesi 2024.

⁶⁵ Csizmady–Megyesi 2024; Bende 2021.; Aptekar 2015.; Reynolds 2014.; Eizenberg 2013.

járulni.⁶⁶ Az utóbbi időben a városi közösségi kertek globális terjedését tapasztaljuk. Ez összefügghet több olyan problémával, amellyel a 21. században a világ lakossága szembesül, mint például az ökológiai válság, a klímaváltozás. A közösségi kertek művelői közül sokan olyan kiteljesedést nyújtó életformákat keresnek, amelyekkel túlléphetnek a teljesítménykényszeren, a hatékonyság hajszolásán és a fogyasztáson. A kertészkedő közösségek részt vesznek a közterületek demokratikus használatáról, a fenntartható városfejlesztésről és termelésről, a „nem emberekkel” való bánásmódról folyó vitákban.⁶⁷ Azt azonban látni kell, hogy önellátó „minigazdaságokként” a hobbi közösségi városi kertek nem működnek. A pár négyzetméteres parcellákon vagy a több tucat ember által gondozott, elhagyott telkeken lehetetlen olyan termés hozamot elérni, amely lehetővé tenné a hagyományos kereskedelmi láncoktól való függetlenedést. Azonban a kereskedelmi láncokban meglehetősen drágán kapható zöldségek, mint például a paradicsom, a paprika, a padlizsán, a cukkini, az eper vagy a fűszernövények már ilyen kis helyen is könnyen nagyobb mennyiségben termesztethők.⁶⁸ Ám a résztvevők első sorban itt nem a „termésre”, hanem az előállítás során szerzett tapasztalatokra, élményekre koncentrálnak.⁶⁹

„[...] a közösségi kertek sokkal többet jelentenek, mint egyszerű kertművelés. Ezek olyan közösségek, ahol az emberek együtt dolgoznak, tanulnak és fejlődnek, miközben hozzájárulnak egy fenntarthatóbb jövő megteremtéséhez [...] Van olyan is, akinek nincs is ágyása, mégis lejár naponta a kertbe. Sokan azonban nem a közösséget keresik, hanem a nyugalmat, csöndet és a napi rohanás utáni felüdülést – ki akarnak zökkenni a mindennapokból, a szabadságot keresik.”⁷⁰

Összességében a közösségi kertészkedés motivációi sokrétűek, nagyon sokféle érdek és érték találkozik bennük. A termelésre létrehozott szociális kertek célja, hogy stabilizálják a leszakadó rétegeket. A városi közösségi kertek motivációja pedig a termelésen keresztül történő önkiteljesítés a lakosság olyan tagjai részéről, akik alapvetően nem vesztesei a társadalmi rendszereknek, de „globálisan” rossznak tarthatják azt, ami a környezetükben történik (pl. a környezetszennyezés, a magas élelmiszerárak, a közterületek privatizációja stb.).

⁶⁶ Málóvics 2016.

⁶⁷ A „nem emberekkel” való bánásmódról bővebben lásd Latour 2009.

⁶⁸ Megyeri 2013.

⁶⁹ Csizmady–Megyesi 2024; Bende 2021.

⁷⁰ Csizmady–Megyesi 2024.

Hivatkozott irodalom

- Appel, Ilka – Grebe, Christina – Spitthöver, Maria 2011: *Aktuelle Garteninitiativen. Kleingärten und neue Gärten in deutschen Großstädten*. Kassel.
- Aptekar, Sofya 2015: Visions of Public Space: Reproducing and Resisting Social Hierarchies in a Community Garden. *Sociological Forum*. (30.) 1. 209–227.
- Bassett, Thomas J. 1979: *Vacant Lot Cultivation: Community Gardening in America 1893–1978*. Berkeley.
- Baubérot, Arnaud – Bourillon, Florence (dir.) 2009: *Urbaphobie. La détestation de la ville aux XIXe et XXe siècles*. Pompignac près Bordeaux.
- Bell, Simon – Fox-Kämper, Runrid – Keshavarz, Nazila – Benson, Mary – Caputo, Silvio – Noory, Susan – Voight, Anette 2016: *Urban Allotment Gardens in Europe*. New York.
- Bende Csaba 2021: *A magyarországi közösségi kertek társadalomföldrajzi vizsgálata*. (PhD-disszertáció). SZIE, Természettudományi és Informatikai Kar. http://doktori.bibl.u-szeged.hu/id/eprint/10983/1/Bende_Csaba_disszertacio_FINAL.pdf – utolsó letöltés: 2025. január 10.
- Birky, Joshua 2009: *The Modern Community Garden Movement in the United States: Its Roots, its Current Condition and Its Prospects for the Future*. (PhD-disszertáció). University of South Florida, Tampa. <https://digitalcommons.usf.edu/etd/1860> – utolsó letöltés: 2024. május 18.
- Birky, Joshua – Strom, Elizabeth 2013: Urban Perennials: How Diversification Has Created a Sustainable Community Garden Movement in the United States. *Urban Geography* (34.) 8. 1193–1216.
- Burchardt, Jeremy 2002: *The Allotment Movement in England. 1793–1873*. Rochester.
- Certomá, Chiara 2016: ‘A New Season for Planning’: Urban Gardening as Informal Planning in Rome. *Geografiska Annaler Series B Human Geography* (98.) 2. 109–126.
- Crouch, David 2000: *The Modern Community Garden Movement in the United States: Its Roots, its Current Condition and its Prospects for the Future*. (PhD-disszertáció). <https://digitalcommons.usf.edu/etd/1860> – utolsó letöltés: 2024. szeptember 28.
- Crow, Adrienne C. 2010: Developing Community Gardens: Removing Barriers to Improve our Society. *Kentucky Journal of Equine, Agriculture and Natural Resources Law* (2.) 219–234.

- Csizmady Adrienne – Megyesi Boldizsár 2024: Községi kertek Budapesten. In: Csurgó Bernadett (szerk.): *Fenntartható élelmiszer- és energiafogyasztási mintázatok a magyar társadalomban*. Budapest, 39–61.
- Dúll Andrea – Dósa Zsuzsanna 2005: A természeti környezet – környezetpszichológiai megközelítésben. *Tájökológiai Lapok* (3.) 1. 19–25.
- Eizenberg, Efrat 2013: *From the Ground Up: Community Gardens in New York City and the Politics of Spatial Transformation*. Farnham.
- Farkas, Judit 2023: Környezeti kérdések – közösségi válaszok. *Humán környezet-tudományi olvasókönyv. Környezet és társadalom: XXI. századi forгатókönyvek*. Budapest–Pécs.
- Fáczy Zsuzsanna. 2017: *Budapesti közösségi kertek tájépítészeti és szociológiai értelmezése*. (PhD-disszertáció) SZIE Tájépítészeti és Településtervezési Kar, Budapest. https://archive.szie.hu/sites/default/files/files/faczanyi_zsuzsanna_ertekezes.pdf – utolsó letöltés: 2024. szeptember 18.
- Fónagy Zoltán 2021: „Oly búzzal és mocsokkal fertőztetnek” – Történetek a köztisztaságról 1. <https://litera.hu/irodalom/publicisztika/fonagy-zoltan-oly-buzzel-es-mocsokkal-fertoztetnek-tortenetek-a-koztisztasagrol-1-resz.html> – utolsó letöltés: 2025. január 11.
- Gassner, Edmund 1987: *Geschichtliche Entwicklung und Bedeutung des Kleingartenwesens im Städtebau*. (Schriftenreihe / Bundesverband Deutscher Gartenfreunde 45.) Bonn.
- Geertse, Michel 2008: Garden Cities to the World! The International Propagation of the Garden City Idea 1913–1926. In: *7th European Social Science History Conference, Lisbon University, Lisbon, Portugal*. Lisbon, 2008. <http://doi.org/10.13140/RG.2.1.1850.6728> – utolsó letöltés: 2025. január 11.
- Groening, Gert 2005: The World of Small Urban Gardens. *Chronica Horticulturae* (45.) 22–53.
- Gröning, Gert 1974: *Tendenzen im Kleingartenwesen: dargestellt am Beispiel einer Großstadt*. (Garten und Landschaft und Stadt 10.) Stuttgart.
- Guitart, Daniella – Pickering, Catherine – Byrene, Jason Antony 2012: Past Results and Future Directions in Urban Community Gardens Research. *Urban Forestry & Urban Greening* (11.) 364–373.
- Halbritter András Albert – Tamáska Máté (szerk.): 2022: *Iskolakert. Természet és közösség*. [tematikus szám] *Szociálpedagógia* (19.).
- Hermann, Michele 2015: The Modern Day “Victory Garden”. *Procedia Engineering* (118.) 647–653.
- Howaed, Ebenezer 2007: *Garden Cities of Tomorrow*. London.

- Hunyadi, Attila Gábor 2012: National Economic Self-Organizational Models in Transylvania. The Confluences of the Hungarian, German and Romanian Cooperative Movements. In: Hunyadi, Attila Gábor: *State and Minority in Transylvania, 1918–1989. Studies on the History of the Hungarian Community*. New York, 27–59.
- Klein, Michael 2018: A szociális lakásépítészet bécsi modelljei. In: Tamáska Máté – Kocsis János Balázs (szerk.): *Modell vagy külön út: Bécs szociális építésze*. (Térformák–társadalomformák 2.) Budapest, 63–81.
- Kirby, Ellen – Peters, Elizabeth (2008): *Community Gardening Brooklyn*. New York.
- Latour, Bruno 2009: *Sohasem voltunk moderneek. Szimmetrikus antropológiai tanulmány*. Budapest.
- Lawson, Laura 2004: The Planner in the Garden: A Historical View into the Relationship between Planning and Community Gardens. *Journal of Planning History* (3.) 2. 151–176.
- Lawson, Laura 2005: *City Bountiful: A Century of Community Gardening in America*. Berkeley.
- Málovics György 2016: Nemnövekedés, természeti környezet, kapitalizmus. *Lépések* (21.) 2. 10–11.
- Megyeri Szabolcs 2013: *Közösségi kertek kritikája*. Online: https://kerteszblog.hu/2013/07/18/kozosségi_kertek_kritikája – utolsó letöltés: 2024. augusztus 28.
- Meggyesi Tamás 2005: *A 20. század urbanisztikájának útvesszői*. Budapest, 15–66.
- Megyeriné Runyó Anna 2021: Iskolakertek és közösségfejlesztés. *Szociálpedagógia* (18.) 110–122.
- Meneghello, Francesca – Marcassa, Gioia – Koch, Isabella – Sgaravatti, P. – Piccolomini, B. – Righetto, Costantina – Gianquinto, Giorgio – Orsini, Francesco. (2016): Garden Therapy in Neurorehabilitation: Well-Being and Skills Improvement. *Acta Horticulturae*. (1121.) 13–18.
- Mousselin, Guilhem – Scheromm, Pascale 2015: Vers une mise en politique des jardins collectifs urbains. Approche comparée de deux trajectoires municipales à Montpellier et à Lisbonne. *Articulo – Journal of Urban Research Special issue* 6.
- Müller, Christa 2012: *Urban Gardening. Über Rückkehr der Gärten in die Stadt*. München.
- Müller, Christa 2017: Intervention to Public Space: New Urban Gardening in New York and Berlin. *Sustainable Communities Review*, (10.) 48–59.

- Nyers, Szilvia. 2024: BBM-kertek: Egy társadalmi szervezet kísérlete a szociális kertészkedés területén. *Szociális Szemle* (17.) 2. 35–43.
- Rosol, Marit. 2008: Participatory after and temporary use of inner city vacant land – Examples from Berlin. *Berichte zur Deutschen Landeskunde* (82.) 3. 251–266.
- Rosol, Marit 2018: Politics of urban gardening. In: Ward, K. et al. (eds.): *The Routledge Handbook on Spaces of Urban Politics*. New York, 134–145.
- Rosta Gábor 2013: *Közösségi kertek – Szomszédsági közösségek – Városi mezőgazdaság*. Budapest.
- Ponizy, Lidia – Latkowska, Monika J. – Breuste, Jürgen – Hursthouse, Andrew – Joimel, Shopie – Külvik, Mart E. – Leitão, Teresa – Mizgajski, Andrzej – Voigt, Anette – Kacprzak, Ewa and et al. 2021: The Rich Diversity of Urban Allotment Gardens in Europe: Contemporary Trends in the Context of Historical, Socio-Economic and Legal Conditions. *Sustainability* (13.) 19. 11076.
- Przywara, Adam 2016: Ecologies of Resilience: Westminster’s Bomb Crater Garden and the Dig for Victory Campaign. *Seismopolites* (20.) 12–29.
- Simonik Péter 2022: Munkáskert és munkásjólét (Bevezetés a munkáskertek hazai és nemzetközi történetébe). *Szociálpedagógia* (19.) 76–95.
- Stein, Hartwig 1998: *Inseln im Häusermeer. Eine Kulturgeschichte des deutschen Kleingartenwesens bis zum Ende des Zweiten Weltkriegs, reichsweite Tendenzen und Groß-Hamburger Entwicklung*. Frankfurt.
- Sutter, John D. 2009: *Recession gardens’ trim grocery bills, teach lessons*. CNN. <https://www.cnn.com/2009/LIVING/04/01/recession.garden/> – utolsó letöltés: 2024. október 1.
- Tamáská Máté 2022: Iskolakert: természet és közösség. Előszó. *Szociálpedagógia* (19. tematikus szám) 5–8.
- Tamáská Máté – Kocsis János Balázs 2018: Előszó. In: Tamáská Máté – Kocsis János Balázs (szerk.): *Modell vagy külön út: Bécs szociális építészete. (Térformák–társadalomformák 2.)* Budapest, 7–13.
- Virág János 1979: Kiskertek a települések zöldfelületi rendszerében. *A Kertészeti Egyetem Közleményei* (43.) 123–128.
- Wollkopf, Meike 2000: Kleingärten – Freizeiträume und grüne Lungen der Städte. *Freizeit und Tourismus* (10.) 44–45.